

Test is, fej is

Ivan Ivanji

A nagy művészi alkotásokat, mindenekeelőtt az irodalmi műveket, erős fényforrásokkal hasonlíthatjuk össze. Ez, a már megszokott hasonlat tetszik nekem, de nem tartom teljesnek, úgy érzem, kiegészítésre szorul. Minden lámpa vagy fényforrás körül mulhatatlanul megkezdődik a pillangók és bogarak tánca. A művek magyarázóit, bírálóit, kritikusait, elő- és utószó íróit és — sajnos — a hazai és világirodalom, meg az összehasonlító irodalom tan-székei is mind e fénykörben táncoló, kellemetlenkedő, s egy csöppet sem eredeti rovarokra emlékeztetnek. Pedig a világosság — gyakran úgy tetszik nekünk — nélkülük is, önmagában is elegendő volna.

Az az egyáltalán nem hízog gondolat, hogy magam is egy fénykörben keringő molylepke vagyok, akkor merült föl bennem, amikor Branimir Živojinović utószavát olvastam Mann „Legendák” című könyve végén, amelyet a beográdi „Mlado Pokoljenje” jelentet meg. A kitűnő fordítás is Živojinović munkája. Miközben az utószóban megindokolja, hogyan került egy könyvbe, egymás mellé Thomas Mann három elbeszélése („Elcsereált fejek”, „A törvény” és „A kiválasztott”), három korszakra osztja Mann életművét. (Pon-

tosabban: Živojinović három periódust mond, én azonban szívesebben írom le a korszak szót, mert szinte már nyaktörővé vált bizonyos szavaknak a használata, amelyeknek értelmét az utca nyelve megváltoztatta. Annyira veszedelmessé, hogy például a „Beogradska komedija” kénytelen volt Lehár „Pacsirtáját” „Ott, ahol a pacsirta dalol” címen előadni.* Sokan tabuként kerülnek az ilyen képzettársítások útjait és összefüggéseit, mégis úgy vélem, érdemes volna kikutatni, hogy egy-egy szó — tekintet nélkül szótári jelentésére és eredetére — miként hat a nyelv életére. Erre, sajnos, itt nincs elegendő hely, pedig Thomas Mann nagyon is tisztában van azzal, milyen lehetőségeket tartalmaz egy-egy ódon vagy utcai kifejezés. Ez fordított rendkívül nehéz feladatok elé állítja, Živojinović azonban helyenként mesterien oldotta meg őket.) De térjünk vissza a korszakokra. Živojinović szerint Mann első korszaka 1912-ig tart („A halál Velencében”), a második korszak „Zürzavar és fájdalom” című elbeszéléssel. 1925-ben zárul, s ekkor a „József és testvérei” című tetralógia megírásával kezdődik a harmadik korszak. Az utószó írója —

* A ševa szó a beográdi utca nyelvén obszécén jelentésű.

a nagy író életéből, társadalmi tevékenységéből és alkotói sikereinek változásából kiindulva — sok logikus érveléssel indokolja ezt a fölösztást. Igen érdekesen szemlélteti is ezeket a korszakokat, Mann életművét hegylánc-hasonlítja. Az első korszak „központi elbeszélés-tömege” „A Buddenbrook-ház” (1901), a másodiké a „Varázshegy”, a harmadik korszakban „a hegytömeg tagozottabbá válik, a varázshegyek számosabbak”: József és testvérei (1933—1943), Lotte Weimarban (1940) és Doktor Faustus (1947). Az életben a legellentétebb rendszerekre is találhatunk bizonyítékokat. E nagy író műve is számtalan, egészen logikus fölösztást, kombinációt, skatulyázást és címkézést tesz lehetővé. Nincs kifogásom az ellen, hogy Mann alkotó tevékenységét így rendszerezük, mégsem tudom elhallgatni, hogy látok még egy lehetőséget, egy vonalat, amely úgy érzem, nemcsak elkülöníti a korábbi Mannt az igaztól, hanem kitágulva — mint földrengések idején a talaj repedései — határt von a világirodalomban, különválasztja mindazt, amit „kritikus realizmus” címen (Balzacot, Stendhalt és — természetesen — a mélyentisztelt Galsworthyt, Mannt viszont csak eddig a vonalig) egy sokrekeszes szekrénybe gyömöszöltek — attól, amit a világirodalom még nem tett ad acta, mert a rendszerezések még mindig túlon túl önkényesek és különbözők. Ezt a vonalat a kis Hano Buddenbrook húzza a regényben családfája alá. Ezzel a jelképes, kemény, gyermekek mozdulattal — amit Mann „annyira realiztikusan” írt le, hogy szinte halljuk a toll percegését a régi, megsárgult papíron —, véget ér Thomas Mann frásainak világában az előre elrendelt, pontosan kicirkalmazott morális élet, eltűnik a biztonság vagy legalábbis a biztonságba vetett hit, új világ keletkezik, amelyben csak kérdések vannak, válaszok nincsenek többé: a modern próza világa. Az öntudatlanul meghúzott szeszélyes határvonalon túl a modern irodalomban nincs már minden miértnek azértje. Mann-nál, a Varázshegyen, egyáltalán nem lehetetlen, hogy — realiztikus magyarázatok nélkül — szellemekkel társalogjunk és tudóvészit kapjunk, nem a bacilusoktól, hanem az ott uralkodó légkörtől, és egy törvény sem törvény már. Helyesebben: törvénynek törvény, de nem föltétlenül szükséges betartani őket. A természeti törvények sem járnak jobban, mint az emberek

által szerkesztett szabályok: megvannak, azonban senkitől sem vonták meg a lehetőséget, hogy megszegje őket; sőt: mindenkinek megvan az elméleti lehetősége, hogy szavazással, szótöbbséggel, népszavazással, választásokkal — minden civilizált alkotmány előírnyoz ilyesvalamit — megváltoztassa a törvényeket.

Mindannyian, akik ilyen elméleteket állítunk szembe egy valóban hatalmas írói alkotással — természetesen — fényben tancoló molylepkék vagyunk akkor is, ha az effajta műveket hegylánc-hoz, óceánhoz, futófelhőkkel teli égbolthoz, vagy még ennél is eredetibb valamihez hasonlítjuk. Mégsem elvetendő bejárnai a gondolatnak ezeket az útjait, ösvényeit, mert az a tény, hogy egy jelentős mű a legkülönbözőbb rendszerezést is elbíra, kétségtelenül a nagyság bizonyítéka. S hogy Živojinović hasonlatánál maradjunk, kizárólag a szilárd geológiai alkatú, nagy hegyek bírják el a mélyükbe fúrt alagutakat és az oldalaiukba vájt utakat. Ha homokra akarunk építeni, különlegesen szilárd alapok kellenek.

Živojinovićnak sikerült megindokolnia, miért és hogyan került egy könyvbe, egymás mellé a három teljesen különböző tartalmú, más és más időben megírt elbeszélés. (Az Elcsereált fejek 1940-ben, a Törvény 1943-ban, A kiválasztott 1949-ben jelent meg.) Az első elbeszélés alapja egy indiai monda, a második egy öszövetségi eseményt ír le, a harmadik nagy vonalakban egy középkori német eposz meseszövegét követi. Az elbeszélések tárgya a kötet címének is fedezetet ad. Még egy közös vonásuk van: mind a három folytatásként, egy-egy nagyobb alkotás után keletkezett. Az Elcsereált fejeket Lotte Weimarban, a Törvényt József a családfő, A kiválasztottat Doktor Faustus után írta Thomas Mann. Mindhárom esetben elmondhatjuk, hogy a megkezdett és befejezett téma tovább élt a szerző lelkében, kényszerítette, hogy még egyszer foglalja össze vele, újra hangot adjon neki, ugyanakkor azonban ki is pihenje magát tőle. Ezekben a — maradjunk meg ennél az elnevezésnél — legendákban sokkal nagyobb mértékben, mint Mann többi művében, kiütözközik valami, ami csak azoknak a sajátja, akiknek nincs szükségük rá, hogy nagyságukat a kenetelenség pedesztájlára. a mondva csinált fenség, öregek komolysága vagy csalhatatlan szentség emelvényére állítsák, s ez a valami — a humor. Thomas

Mann eljátszadozik legendáival, tréfálkodik, megengedi magának a lehetetlent is, száz szálát is egybeszó, fittyet-hányva a szabályoknak és arányoknak, nem ismer béklyót, láncot, minden megkötöttséget, sutbavet. Az is lehet azonban, hogy minden csak külszín. Mert ebben a játékban mégis minden a maga helyén van, ebben a sokrétű játszóásban mindennek megvan a maga jelképes értéke, minden képnek intellektuális fedezete van, s az összefüggélességek közül kiérzik az alkotói fejelem. Ezért nem tudok közöséget vállalni Živojinović állításával, amely szerint „a három mű sem terjedelmében, sem jelentőségében nem mérhető közvetlen elődeikhez”. Terjedelmében lehet hogy nem, jelentőségében talán mégis. Erről lehet vitatkozni. Az én ízlésem szerint két legenda — nem is tudom, hogyan, minek nevezzem őket, hogy beleilleszthessem Živojinović hasonlatának tájképébe, talán: tenger-szemeknek — szebb, jelentősebb, mint a bennük tükröző csúcsok. Ízlés dolga, van aki a csúcsokat szereti, van aki a víz tükrözését. A csúcs — mégsincs csak egy irányba törekszik. A víz tükre? A maga felszínén kirajzolhatja az egész hegycsúcsot, ugyanakkor azonban titokzatos mélyének eggyel több, ellentétes dimerziója van: a fenék felé.

Az egyik legenda kétségtelenül gyöngye, erőteljesebb a műnél is, amelyből vagy amellyel párhuzamosan keletkezett. A Törvényre gondolok. József — Mann tollának ábrázolásában — mindenképpen érdekesebb, teljesebb, modernebb ember Mózesnél, pedig József sokkal régiebb. Ő vezette a zsidókat Egyiptomba, Mózes pedig kivette őket onnan az „igéret földjére”. Mózes csak annyiban József is, amennyiben ellentéte. Mann Józsefje világos, derűs, kifinomult, intellektuális fölényű alak, nemcsak egyetlenegy istenével tart fenn, érdekeinek segítségével állandó és szilárd kapcsolatot, hanem a természet valamennyi istenségével is. Mózes zordon figura, csak egy istent — érted: szüzenvedélyt — ismer. Csak abban az egy pillanatban nagy és valóban lángész, amikor van ereje, hogy kőbe vesse istene parancsolatait, amikor tulajdonképpen föltalálja a világ első fonetikus ábécéjét mert héber gondolatait nem akarja föniciai írásjelekkel följegyezni, hieroglifákkal pedig nem tudja. Mózes csökönyös és önző, amikor szemrehányást tesznek neki néger szeretője miatt, egyáltalán nem tartja bűnnek ezt a vi-

szonyt, mert az isten soha és sehol sem tiltotta meg, hogy az ember néger nővel háljon. Aron azt gondolja magában: könnyű neki, hiszen „a tilalomfákat sajtát szája ize szerint állítja föl”. József más ember. Mindig kénytelen beilleszkedni nemcsak az evilági hanem a csillagokközti nagy események egységébe is, éppen ezért a róla szóló hatalmas tetralógia sokkal inkább legenda, mint Mózes egyszerű és egyrétű története, amely azt meséli el, hogyan jegyezte föl a tizparancsolatot, a legnagyobb civilizációk annyira ezredév után is elfogadott erkölcsi alapját.

Már jóval nehezebb kapcsolatot találni a Lotte Weimarban és az Elcserélt fejek között. Mind a két mű kétségtelesen Goethe jegyében íródott. Lotte már az elbeszélés tárgya is Goethehez fűzi, az Elcserélt fejek kapcsolatát nemcsak Goethe Isten és a bajadér című balladájának hangjával rokon hasonlatosságok jelentik, hozzáfűzi a fölényes és könnyed szellemesség is, és a sokrétű, izgalmas bonyodalom légköre. A Lotte Weimarban című könyv, a gyermekkori, hetrefüles udvarlót fölkereső, már koros asszony regénye — az egész könyv — mintha egyetlen egy szakaszra összpontosulna, mintha száz meg száz oldal csak arra szolgálna, hogy előkészítse a hangulatot tizenegynéhány mondat számára. A fiatal Goethe annak idején hebehurgyán tette a szöveget Lotte-nak, útjába állt neki is, völegénynek is, kis híján öngyilkos lett miatta, vérig sértette, mert közös titkaikat a világ elé teregette, közzétette, a Werther keserveivel közszárra adta. Lotte csak most látja be, amikor már az egész világ elismerte, hogy Goethe lángész — nemcsak miniszter, gazdag ember, a herceg tanácsosa, a legtekintélyesebb emberek egyike, hanem valóban lángész —, és csak most látogatja meg. Azt reméli, hogy kettesben lehet vele, de csak társaságban közelítheti meg, amint Goethe önmagát, a zenit játssza a sok ember előtt, amint ünnepélyesen, szertartásosan színészkedik — egész életében színészkedett — s a nagyközönség előtt megjátsza a „megható találkozást”. Lotte már azt hiszi, hogy nem is jut több számára. Egyedül megy a színházba, Goethe csak a kocsját küldte érte, csak a páholyát engedte át neki, maga azonban távol maradt. Kimentette magát. S amikor Lotte — az előadás befejeztével — hazaindul a színházból, amikor beszáll a ülés szögletében ott találja Goethet. Néhány zötyögő percre megtalálja, megérzi Goe-

theben az embert, memcsak a külszín jut neki. Az elcserélt fejekről szóló legenda a végtetekig fokozza a külalak és az egyéniség ellentétét. Egy szép fiatal lány — egy mu'atós férfi közvetítésével férjhez megy egy okos emberhez. Az okos embernek szép a feje, a teste azonban rút. A szép férfinak szép a teste, viszont állatias feje van. Az asszony, mialatt férjével hál, a közvetítőre a szép férfire gondol. Álmai nem maradnak titokban, a két férfi tudomást szerez az asszony vágvairól, s egy közös úttjukon — az asszony már gyermeket hord a szíve alatt — a férfiak Kali istennő templomában öngyilkosságot követnek el. lefejezik magukat. Kétségbeesésében az asszony is el akarja dobni magától az életet, Kali azonban közbelép. megengedi neki, hogy a két testre visszategye a két fejet. Az asszony természetesen elhibázza a dolgot, a szép, értelmes fejet a szép testre helyezi. Kezdetben boldog, később azonban rádöbben a kérdésre: kinek a felesége volt, a feje vagy a testé? Vaion ő is a gyermek is, akit még magában hordoz, s aki kétségtelenül a test gyermeke nem ahhoz a testhez, a rút testhez tartoznak már, amelyen most már a csúf fej ül? A szép testhez tartoznának amelyet titkon szeretett, amelyre a szép fejet illesztette, s amelyet nem akar elveszíteni? A test — a külső, a fei — a szellem, az, amit mi könyvmolvyok, gyakran és szívesen nevezünk lényeknek. Kiá hát a gyermek, melvikknek a gyümölcse. Melyik az igazi Goethe? A nemességére kacsagtatóan hiú udvaronc a közveves politikus, a szorgos és lelkiismeretes, szeszélyes és fontoskodó miniszter, vagy az a gunyoros ember, aki senki előtt sem mezteleníti le lelkét, csak most — és most is csak néhány pillanatra — a weimari utcákon döcögő kocsiban? Thomas Mann a kis Hanno Buddenbrook által meghúzott vonal tulsó partián — többé már nem az az író aki választ ad a kérdésekre. Az élet sem válaszol, pedig fölveti a problémákat.

Legjobban mégis A kiválasztott szerelem. Ha másvalaki írta volna, nem juthatott volna ilyen közel hozzám. Rövid tartalma a következő: A hercegi apa halálának napján két gyönyörű, tizenhét éves iker egy ágyban találkozik. A két testvér sokáig titkolja, hogy férj-feleség lettek. És nem érzik, hogy vétkeznek. Amikor azonban már nem lehet tovább rejtgetni a titkot, mindent elmondanak apjuk egyik tanácsosának. A döntés úgy szól, hogy a fiúnak háborúba, szent há-

borúba kell mennie, életével kell vezekelnie. A lány meg titkon szülje meg gyermekét, s aztán üljön apja trónjára. Így is lett. A csecsemőt egy ládába teszik és a tengerbe dobják. A hullámok egy szigeten vetik partra, szerzetesek veszik gondjaiba, és nevelik. Tizenhét éves korában lovaggá ütik, visszatér a szárazföldre, segítségére siet anyja bitoralmának — természetesen fogalma sincs róla, hogy a hercegnő az édesanya, amint a hercegnőnek sincs fogalma arról, mi történt fiával — és győzedelmeskedik anyja ellenségein, majd, minthogy a hercegnő nem ment férjhez, feleségül veszi. Újabb tizenhét esztendő elmúltával lehull a lepel a titokról a házastársak elválnak, hogy megbánják bűnüket. A férfi úgy rendelkezik, hogy egy halász, aki semmit sem tud róla, evezzen vele egy lakatlan szigetre, ott verje bilincsbe, és a kulcsot dobja a tengerbe. További tizenhét év múltán Rómában megüresedik a pápai trón. A bíborosok álmat látnak, megálmodják, hogy az új pápát északon kell keresniök. A gondviselés a haláshoz vezet a küldötteket, és a számukra, vacsorára fogott hal gyomrából előkerül a kulcs. A hajdani fiatal férfi időközben hogy úgyszólván élelem, víz és ruházat nélkül is fönntarthatassa életét, jóformán állattá süllyedt. A küldöttek mégis magukkal viszik és fejére teszik a pápai koronát. Édesanyja, egyben felesége, hírt hall a nagy pápáról, aki minden bűnre bocsánatot ad. Rómába utazik, és — rátaál fiára, férjére, s most már lelkiájára is, és mellette marad. Mi ez? Háromszoros Ödipusz-komplexum? A kereszténység kigúnnyolása? — mert az egészet a „mese szelleme” beszéli el. Ez az utóbbi semmi esetre sem lehet, ellenkezőleg, hiszen éppen azt az elméletet fejt ki, hogy mindannyian „bűnben fogantattunk”. A mese hősei lényegében csak tulságosan — és tulságos göggel — szeretik egymást. Mondom, ha más valaki, nem Thomas Mann írja meg ezt az elbeszélést, teli lenne útszéli közönségességgel pornográfiával, beteges eltévelyedéssel — gondolják meg csak kérem: testvér a testvérral, fiú az anyjával, leány az apjával (ha minden katolikus nőt a pápa lelkigyermekének tekintünk), és mindezt ugyanazok a személyek csinálják! És egyáltalán nem riad vissza attól, hogy olyan részletekhez nyúljon, amelyek egyébként szintén tabuk. De mindezt úgy csinálja, úgy tudja megírni: hogy — noha a test titkairól beszél — mindenki úgy gondolja, úgy értelmezni, hogy ugyanakkor a lé-

nyegről, a fejről, a szívről beszél. Mind-egy, minek nevezzük azt, ami érzés-világunkat kitölti, ha olyan élénken éljük át a dolgokat, amint ezt Mann művészetének, Mann szavainak közvetítésével tesszük.

Mann szavai.

Thomas Mann-nál, főleg a késeinél, nemcsak a mondanivaló sokrétűsége van tökéletes összhangban, hanem minden gondolat megtalálta a maga egyenértékű kifejező anyagát is. Minden szó jelentését megfontolta, és minden tekintetben biztos, kiszámított és tökéletes egyensúlyban lévő kapcsolatba hozta a többivel. Egyik szavát sem lehetne mással helyettesíteni Rendkívül fontos ez, különösen e mítikus anyagban, márcsak azért is, mert sok mindent kifejezhet egy-egy szó, fogalom ódon zamatával, ugyanakkor át is formálja őket, a legszokatlanabb ellentmondásokat, gúnyt, szarkazmust, cinizmust vegyít belé, s az ősi szöfűzésekhez modern szavakat kever, talán utcai szavakat is. A Kiválasztottban aknáztá ki legmélyebben ezeket a lehetőségeket, ami — természetesen — nem jelenti azt, hogy a Törvény nélküli a biblikus hangot, az Elcsesélt fejek pedig az általános ősi zöngét. A Kiválasztottban a szerző nem elégszik meg a német nyelvvel, ódon germán, francia és meghatározatlan óromán, latin és sokféle furcsa szóval keresztezi. Branimir Živojinović meg tudott bírkózni ezzel a szöveggel, fordítása egyike a legnagyobb háború utáni teljesítményeknek. A Legendák megjelentetése után most már Thomas Mann-nak úgyszólván minden fontosabb műve (József és Doktor Faustus kivételével) le van fordítva szerb-horvát nyelvre, mégpedig úgy, hogy ezek a munkák talán szerb-horvát nyelven állnak legközelebb az eredetihez. Hogyan sikerült ez, csaknem lehetetlen megállapítani a részletek vizsgálásából és elemzéséből, hiszen ez sokféle lehet. Ha azonban valóban él

a „mese szelleme” nemcsak a kiválasztottban, hanem minden átszellemült szövegben is, ez a szellem sértetlenül került át a hazai fordítások nyelvezetébe. A kiválasztott egy-egy részlet, még azok is, amelyek ritmikus, sőt rímelő prózában vannak írva, — Živojinović ezeket is híven átültette —, méltók Milan Bogdanović Colas Breugnon vagy Milan Dimović Cyrano de Bergerac fordításaihoz. Úgy vélem, fontos volt ezt megmondani, és nincs ok arra, hogy holmi taktikai okokból ne adják kifejezést egy fordító sikerén érzett őszinte lelkese-désémnek, csak azért, mert ilyen fordítások viszonylag ritkán születnek. Számítalan oka van annak, hogy így áll a helyzet, külön téma ez, azonban a könyvek bírálói — az eredeti mű ismeretének hiányában — gyakran nem akarnak vagy nem mernek belebocsátkozni abba, hogy a mű értékelése mellett az a foglalkozzanak, amit az olvasó közvetlenül a kezébe kap. Az irodalmi művek gyakran veszítenek értékükből a fordításban, versfordítások esetében szinte már szabály ez, — márpedig nemcsak az a költészet, aminek versformája van. A nagy írókat — úgy-ahogy — menti hírnevük. Senki sem fogja azt mondani, hogy Goethe Faustja fércmű, csak azért, mert eddigi fordításai gyengék. Sémiesetre sem akarom azt mondani, hogy a nagy műveket nem kell akár viszonylag gyenge fordításban is megjelentetni. Az olvasó így — legalább részben — megismerkedik egy-egy művel, ami egyébként ismeretlen maradna számára. A bíráló azonban köteles ilyenkor figyelmeztetni az olvasót: milyen mértékben, hogyan szenvedett változást az eredeti alkotás. Ritka öröm, ha — mint ez esetben is — elmondhatjuk: amit az olvasó ezzel a könyvvel kézhez kap, szerb-horvát nyelven is a lehető legnagyobb mértékben Thomas Mann legendái. Megőrizték az eredeti mű fét és testét — azaz gondolatát és nyelvezetét.